

Доля православних монастирів Півдня України, як і всієї України у 20-ті рр. XX ст. була трагічною. Влада робила все, щоб зруйнувати традиційний устрій цих останніх оплотів віри. Монастирі закривали, будівлі використовували для громадських потреб, культове майно описували та віднімали, мешканців монастирів прирікали на жебрацтво. Такий стан речей повністю відповідав партійному курсу, що активно займався антирелігійною пропагандою з метою викорінення «мракобісся» з трудящих мас.

Джерела та література

1. Луковенко І.Г. Законодавче оформлення правового статусу релігії в УРСР в 20-х – 60-х рр. XX ст. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – №3.
2. О религии и церкви: Сборник документов. – М., 1965.
3. Законодавство про релігійні культи (збірник документів і матеріалів). – К., 1971.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ). – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1054.
5. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1064.
6. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.958.
7. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1065.
8. Бобко Т.Г. Руйнування інституту чорного духовенства в 20-ті – 30-ті рр. XX ст. // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2004. – Вип. 12.
9. Сповідь на голгофі. Альманах. – Херсон, 2001.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (м Київ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1772.
11. Слободянюк Е. Монастирі України: історія нищення // Київська старовина. – 1995. – №1.

Summary

Changes in number and accommodation of orthodox monasteries in the South of Ukraine, transformation and destruction of their traditional device, have been caused by precise and resolute actions of the Soviet authority. In the article changes of destruction of monasteries of the South of Ukraine, the further destiny of buildings, the grounds, cult property and the population of monasteries is considered. It is tracked antireligious activity of the governments in relation to orthodox monasteries in the South of Ukraine.

В. Г. Космина

СИСТЕМНА СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ Н. ЛУМАНА ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ

Тема Українського Голодомору належить до числа тих резонансних суспільно-політичних проблем, які «випробовують на міцність» саму історичну науку. Світова історіографія знає безліч випадків, коли ті чи ті трактування подій навіть багатовікової давності викликали гострі внутрішньополітичні й міжнародні суперечки та конфлікти. Останнім часом гострі дискусії, передусім, в Україні й Росії, розгорілися навколо проблеми Великого голоду в СРСР 1932–1933 рр., від якого найбільше постраждала саме Україна. 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», Стаття 1 якого констатує: «Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом Українського народу» [1, с.504]. Багато російських політиків і державних діячів виступили проти такої інтерпретації Голодомору. А 2 квітня 2008 р. Держдума Росії ухвалила Заяву «Пам'яті жертв голоду 30-х років на території СРСР», в якій засудила «режим, що зневажив життям людей заради досягнення економічних і політичних цілей», але при цьому багатомільйонні жертви по суті потрактувала лише як «величезну ціну за індустріалізацію, за гігантський економічний прорив, що відбувся в ті роки» і категорично заявила, що ця трагедія «не мала і не має міжнародно встановлених ознак геноциду» [2].

Така протилежність оцінок ряду аспектів Голодомору з боку вищих представницьких і законодавчих органів та політиків двох держав постає доволі логічною з огляду на різницю в їхніх внутрішньо- і зовнішньополітичних цілях, особливо з урахуванням проголошуваних Росією спадкоємності й правонаступництва щодо колишнього СРСР. За цих обставин цілком зрозумілим є і відповідний резонанс у зорієнтованих на політику суспільних колах та ЗМІ. Показовим є Інтернет. Пошукова система Yandex фіксує наявність понад 21 тис. сторінок з документами, що містять українське словосполучення «геноцид українського народу», і понад 33 тис. сторінок з російським словосполученням «геноцид украинского народа», з них 14 тис. – на українських сайтах (англomовний Інтернет тут також представлений в основному українськими та російськими сайтами). При цьому в першому випадку вказане визначення подається зазвичай як належне, а в другому домінує критичне ставлення до нього.

Однак викликає чимало запитань та обставина, що подібний “вододіл” спостерігається й поміж “служителів Клію” двох країн. Факти вказують на масову загибель людей в Україні, вилучення владою всіх запасів продовольства, спеціальні заходи влади по недопущенню його ввезення в голодуючі райони та виїзду з них. Більшість українських істориків (назвемо такі відомі імена як С.В.Кульчицький [3], В.І.Марочко [4], В.І.Сергійчук [5] та ін.) схиляється до думки, що Голодомор 1932–1933 рр. був саме геноцидом проти українців. Російські ж історики (В.В.Кондрашин [6], М.О.Івницький [7] та ін.) хоч уже здебільшого й не заперечують “рукотворності” голоду 1932–1933 рр., проте не погоджуються, що в Україні він принципово відрізнявся від подібного явища в інших регіонах СРСР і на цій (!) підставі взагалі відкидають будь-які розмови про геноцид з боку влади. Як бачимо, паралелі з державною політикою й державними інтересами безперечні. Частина російських науковців в дискусіях про геноцид прямо керуються політичними мотивами (щоправда, й українські інколи їм у цьому не поступаються). А.В.Марчуков відверто заявляє: “Цілять прямо в Росію, у спадкоємність російської історії від дореволюційної Росії до СРСР і в їхнє геополітичне становище у світі” [8] [1]. А О.Б.Неменський додумався до того, що “Голодомор 1932-1933 годов на Україні <...> сприяв не геноциду українського, а етноциду російського населення України, суттєво полегшив хід подальшої українізації мешканців республіки” [9].

Після такої підміни наукової аргументації політичною (“патріотичною”?) від історії як науки мало що залишається. Не більш “продуктивними” є й спроби істориків виступити суддями й робити правові висновки щодо Голодомору. Тут вони апелюють до Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 року [10], але “читають” цей міжнародно-правовий документ по-різному і “знаходять” у ньому юридичне обґрунтування по суті протилежних позицій. Російські історики, вслід за політиками, категорично заперечують, що Голодомор переважно серед сільського населення України підпадає під Статтю II Конвенції, котра визначає геноцид як “дії, чинені з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку”. Українські ж автори вказують на те, що, по-перше, селянство становило абсолютну більшість українства і можна говорити про “національну групу”, а по-друге, що ознаки організованого владою Голодомору повністю підлягають пункту с) Статті II: “навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її”. Але ж хто-хто, а історики добре знають, що всі міжнародно-правові норми в сучасному світі випрацьовуються в конкретно-історичній ситуації, носять відбиток політичних компромісів (адже вказану Конвенцію розробляли й представники СРСР!), мають властивість із часом суттєво змінюватись, а тому для історичної науки не можуть слугувати незаперечним орієнтиром. Для історичної науки куди важливіші історичні прецеденти. Наприклад, сам автор поняття “геноцид” Р.Лемкін ще в 1933 р. поширював його зміст на знищення “соціальних спільнот”, Нюрнберзький трибунал у 1945 р. – на знищення “певних народів і класів”, а ГА ООН у 1946 р. – на знищення “політичних та інших груп”.

Проте не слід всі вказані суперечності в підходах учених списувати на їхню політичну ангажованість, хоча вона має місце, і не лише в цьому питанні. Адже, як показують історіографічні дослідження, подібні розходження спостерігаються й у західній історіографії [Див.: 11;12]. Італійський історик А.Граціозі, фіксуючи наявність “двох таборів” у міжнародній історіографії Голодомору, звертає увагу на те, що їхні представники зазвичай звертають головну увагу на різні факти і фактори голоду 1931–1933 рр., розглядають його у різних контекстах (загальносоюзному чи національному), а тому часто й не знаходять спільної мови [13]. З цим твердженням можна погодитись. Ілюстрацією до нього служить дискусія, що в 2008 р. розгорнулась на шпальтах газети “День”. В.В.Кондрашин, заперечуючи факт геноциду, закинув С.В.Кульчицькому, що той стверджує, що в січні 1933 р. блокада була запроваджена тільки проти України й Кубані, ігноруючи введення такої ж блокади проти Дону, національних автономій Північно-Кавказького краю, а в лютому – ще й проти Нижньоволзького краю. Цікава відповідь українського історика: “Блокада Нижньої Волги також є одним з елементів геноциду. Але це російський регіон, і я пропоную тут діяти Віктору Вікторовичу. Думаю, що мільйони людей різних національностей, на крові яких замішувався бетонний підмурок радянського ладу, можуть вважатися жертвами геноциду” [14].

Тож, обидва видатні вчені воліють дотримуватись власних (політично зручніших?) систем координат і навіть не пробують вийти за їх рамки, на більш широкий масштаб узагальнень, що дозволило би узгодити позиції на рівні критеріїв, гідних статусу історії як науки. Між тим у сучасному суспільстві системи науки, політики, права, економіки, освіти тощо є окремими, цілком автономними підсистемами всеохоплюючої системи суспільства, що розвиваються самостійно, за внутрішніми закономірностями, хоч і мають між собою структурні зчеплення. При цьому єдиним комунікативним кодом для системи науки є істина, тоді як інші системи мають зовсім інші орієнтири. Неврахування цієї специфіки науки, зокрема, історичної науки, часто призводить до того, що її цілі змішуються з цілями політичної, правової, освітньої та інших систем, а то й безпосередньо підпорядковуються їм. Постмодернізм довів, що взагалі жоден історик, добираючи й складаючи в ту чи ту цілісність сконструйовані ним факти, “не вільний від “соціального замовлення”, тобто від тиску політичних, ідеологічних, релігійних, патріотичних та інших кон’юктур свого часу і свого середовища” [15]. Гірше, коли це робиться ще й свідомо, внаслідок чого авторитет історичної науки стрімко падає, а сама вона

в галузі історичного минулого з ведучого експерта перетворюється на веденого товмача чужих мксим.

З точки зору науки в протистоянні “двох таборів” в інтерпретації Голодомору головним є не те, хто більш правий, чи чие бачення проблеми переможе. Адже якщо вже сформувалися протилежні за смисловим наповненням послідовності (системи) комунікацій, то їхнє протиборство не може припинитись, позаяк саме в ньому кожна черпатиме смисл власного існування, під’єднуючи до себе все нові комунікації (факти, аргументи тощо). Головне – чому воно взагалі можливе в науці. Причина, думається, в пануванні в історичній науці застарілих методологічних підходів, зокрема, породжених ще добою класичної науки уявлень про те, що кожен окремий історичний факт є “об’єктивним атомом історії” і здатен “говорити сам за себе”, що над хронологічною послідовністю фактів дійсності панує жорстка логіка, якийсь універсальний смисл, які історик і має встановити, зв’язавши між собою почерпнуті з історичних джерел факти. Сучасна ж, постнекласична, наука виходить із того, що і в природі, і в суспільстві відбуваються лише взаємопов’язані системні (синергетичні) процеси, нелінійні системні зміни; що в суспільстві події, явища, процеси носять нелінійний системний характер та мають смисловий зміст і смислові зв’язки різного ступеня інтенсивності, а тому неправомірно орієнтуватися на ізольовані “об’єктивні факти” та “об’єктивні закони історії”; що дослідник може бути тільки спостерігачем за смисловими системними процесами, причому спостерігачем, включеним у системні смислові зв’язки власного суспільства [Докладніше див.: 16].

Отже, сучасна історична наука потребує суттєвого оновлення методологічного інструментарію, в тому числі й у дослідженні такої, як бачимо, надзвичайно складної теми як Голодомор. Звісно, з огляду на довготривале офіційне замовчування цієї проблеми, її найпершим завданням є збирання й оприлюднення усього доступного на сьогодні масиву свідчень про Голодомор та його прояви, про поведінку його жертв і тих, хто його здійснював та організовував на всіх рівнях, як і аналіз відповідних статистичних даних з усіх галузей суспільного життя, даних про внутрішнє й зовнішнє становище країни (СРСР) тощо. Все це має і самостійну цінність, позаяк закриває “білі плями” історії. А далі на передній план виходить системний аналіз, оскільки в темі Голодомору всі ключові проблеми мають системний характер: в країні в системі суспільства панувала цілком певна політична система (підсистема); її дії в усіх сферах суспільного життя були системними; систему являли собою і політика щодо селянства, передусім українського, і ті методи і засоби впливу на нього, що зумовили його масове вимирання від голоду. Крім того, окремими системами були й самі сільські поселення, а країна була складовою частиною світової системи.

Найбільшою мірою цим методологічним вимогам відповідає те бачення історичного процесу, яке випливає з теорії соціальних систем класика постнекласичної соціології Нікласа Лумана, викладеної в багатьох працях, зокрема, в таких фундаментальних дослідженнях як “Соціальні системи” (1984) [Див.: 17] та “Суспільство суспільства” (1997) [Див.: 18-21]. Новаторське значення його системної теорії полягає в тому, що автор реалістично розглядає суспільство не як закостенілий соціальний “механізм”, а як всеохоплюючу невпинно змінювану систему комунікацій, заснованих на постійній подвійній “контингенції” (“можливості бути по-іншому”).

Тож далі у цій статті спробуємо окреслити деякі базові характеристики теорії соціальних систем Н.Лумана та можливості її застосування для системного аналізу проблем Українського Голодомору.

Німецький соціолог усебічно обґрунтував ідею, що суспільство як цілісна система складається не з людей, тобто мільйонів і мільярдів окремих психічних систем, проникнути в які ми з нашим науковим інструментарієм не в змозі, і не з якихось сталих “зв’язків” між ними, що є не більше ніж нашими розумовими конструкціями, а з комунікацій між людьми. Елементарна комунікація (комунікативна операція) включає в себе три компоненти: повідомлення (дію, наповнену для інших тим чи тим інформативним змістом), інформацію, що її вкладає в повідомлення адресант, та розуміння повідомлення адресатом, тобто самостійне виокремлення ним для себе тієї чи тієї інформації. Кожна така комунікація для того, щоб мати своє продовження в інших комунікаціях, а в більш широкому сенсі – щоб продовжувало існувати суспільство (суспільство буквально й означає спілкування, тобто комунікацію), має бути достатньо зрозумілою для її учасників. А таке розуміння можливе тільки тоді, коли дана комунікація має рекурсивний (зворотній, повторний) смисловий зв’язок з тими чи іншими попередніми комунікаціями. Навколо певних смислових ліній вибудовуються послідовності комунікацій, з яких у сукупності й формуються соціальні системи.

Соціальна система існує тільки завдяки тому, що в своїх операціях розрізняє себе та навколишній світ і є системою самореферентною. Визначальним для неї є смислове само-віднесення її операцій до смислів її ж попередніх і наступних комунікацій. Це самоспостереження комунікацій зумовлює характер їхнього іншо-віднесення – спостереження за релевантними для даної системи процесами в навколишньому світі. При цьому сама система будується із тих елементів, що сама створює – з комунікацій. Це називається її автопоезисом (самотворенням). Доречно сказати, що такими ж самореферентними й автопоетичними постають будь-які “живі” системи – системи свідомості окремих індивідів, їхнього мозку, біологічні системи усіх живих істот.

Для істориків принципово важливим у теорії Н.Лумана є те, що комунікації – це ті ж таки історичні факти, причому як факти історичної реальності, так і факти-джерела, і навіть “науково-історичні

факти". Дослідження соціальних систем полягає в дослідженні історичних фактів-комунікацій [Докладніше див.: 22]. При цьому дослідження соціальної системи якраз і передбачає спочатку виявлення її загального внутрішнього смислу (само-віднесення її комунікацій), потім – виявлення смислових іншо-віднесення її комунікацій у конкретних історичних ситуаціях ("бачення" системою навколишнього світу), і, нарешті, виявлення смислу її історичної поведінки на тлі того, що система помічає і не помічає в навколишньому світі. Таке наукове спостереження за системою Н.Луман називає спостереженням другого порядку [Див.: 23. с.47–60]. На нього ми й будемо спиратися в системному аналізі теми Голодомору.

Н.Луман визначає три різновиди соціальних систем: соціальну систему інтеракції (безпосередньої взаємодії), соціальну систему організації, що завершеного вигляду набула в підсистемах сучасного суспільства, та всеохоплюючу соціальну систему суспільства, що включає в себе й два попередні різновиди систем [18, с.84]. В часі вони формувалися в різні історичні періоди і набували різних внутрішніх смислів. Нам слід докладніше розглянути ці історичні соціальні системи, позаяк в Голодоморі ми якраз і спостерігаємо зіткнення двох із них.

Система інтеракції властива всім дописемним культурам і визначала спосіб функціонування численних сегментарних, тобто відокремлених, первісних суспільств – родів, общин, племен, союзів племен тощо. Позаяк інтеракція зводиться до прямого, зазвичай усного, спілкування між присутніми, то є майоритивною незгода між її учасниками у якихось важливих питаннях. Така незгода, інакше кажучи, "ні"-редакція мовної комунікації, загрожує припиненням останньої, а для сегментарних суспільств вона б означала руйнування них самих як обмежених у просторі комунікаційних систем. Саме тому в цих суспільствах універсальним регулюючим принципом внутрішнього життя є морально-етична норма взаємності, своєрідної симетрії у відносинах, яка так чи інакше передбачає рівність. Ті ж, хто порушують рівновагу й протиставляють себе спільноті, виключаються з цієї операційно закритої системи комунікацій і, як наслідок, приречені на загибель.

Інтеракція як така є невід'ємним елементом функціонування і наступних, більш складних типів суспільств, включаючи й сучасне. Але тут кожна інтеракція може бути лише фрагментом у надзвичайно розгалуженій системі комунікацій і прямо не відбивається на виживанні суспільства, позаяк одночасно з нею відбувається безліч інших комунікацій у різних медіумах, які й становлять "життя" соціуму.

Однак суттєвим є те, що в складних типах суспільств аж до XX ст., а подекуди в світі – до XXI ст., збереглися й побудовані в основному на інтеракції сегментарні суспільні системи. У "високих культурах", або цивілізаціях, де територіально обширні суспільства були зорганізовані на засадах диференціації на центр і периферію чи стратифікаційної диференціації, сегментарні спільноти продовжували своє відносно автономне існування, хоча й мали при цьому периферійний статус. Зазвичай це були сільські поселення. Вони тією чи іншою мірою зазнавали впливу з боку багатофункціонального релігійно-політико-економічного центру, що уособлював засновану на писемності "велику традицію" в культурі, а в господарстві нерідко підпорядковувались представникам вищої страти в суспільстві – великим землевласникам. Проте у внутрішніх комунікаціях ці спільноти орієнтувалися на свій традиційний уклад ("малу традицію") включно з нормами взаємності, скорегованими, що правда, відповідно до панівної релігії.

У межах Західної цивілізації системна диференціація суспільства протягом XVI–XIX ст. поступово змінила свою форму. На місце системного поділу суспільства на страти (стани) та на багатофункціональний центр і периферію прийшла диференціація на окремі функціональні системи політики, права, економіки, науки, моралі, мистецтва тощо. Кожна з них розрізняє себе та свій навколишній, в т.ч. внутрісуспільний, світ, і орієнтується лише на власний смисловий код комунікацій, тобто є самореферентною й автопоетичною, маючи окремі структурні зчеплення з іншими такими ж системами (підсистемами) суспільства. Передумовами практично одночасної від-диференціації функціональних систем Н.Луман вважає деякі особливості в системній будові західноєвропейського середньовічного суспільства, а вирішального значення надає появі в XV ст. книгодрукування, яке уможливило неймовірно раніше (і невідконтрольній владі й церкві) непрямі комунікації між людьми, об'єднувані в системи лише тими чи іншими смисло-кодами (влада – в політиці, законність – у праві, гроші/власність – в економіці, істина – в науці тощо).

Утвердження функціонально диференційованого суспільства, що існує завдяки вільному приєднанню одна до одної комунікацій відповідного смислу, змінило характер розвитку не тільки Заходу, а й усього світу. По-перше, воно втягнуло в функціональні системи комунікацій всі групи населення, так що на Заході незабаром уже не залишилось автономних сегментарних суспільств. По-друге, позбавлені релігійно-морального забарвлення функціональні системи комунікацій вийшли за межі Західної цивілізації й почали приєднувати до себе відповідні комунікації (дії) в інших культурних регіонах світу. По-третє, складність "вільного" комунікаційного процесу, загроза анархії й хаосу в функціональних системах викликали до життя новий різновид комунікаційних систем, а саме: соціальних систем організацій. Вони створювалися заново, або ж виникали внаслідок трансформування деяких старих інституцій. Головними їх рисами є те, що вони діють лише всередині функціональних систем, і що комунікації в них мають форму рішень. Першим із них є рішення індивіда про членство в організації, а надалі внутріорганізаційні рішення, ухвалені колективно чи централізовано, зу-

мовляють тільки нові рішення: про шляхи виконання попередніх рішень та про рішення на розвиток попередніх рішень. Отже, і тут ми бачимо автопоетичну й самореферентну систему, побудовану на смисловій єдності комунікацій з їх само-віднесенням та іншо-віднесенням. Структуру очікувань у ній, що, власне, і є структурою комунікативної системи, формує її програма діяльності, або загальна мета. Той, хто не відповідає вимогам організації, виходить з неї або виключається.

В політичній системі головною й наймогутнішою організацією є держава, уповноважена на ухвалення загальнозобов'язуючих рішень для всього суспільства та втілення їх у життя, в т.ч. з застосуванням фізичного насильства. Інші організації – це політичні партії. Вони пропонують суспільству свої політичні програми, а при досягненні сподіваної влади пробують реалізувати їх своїми рішеннями, але в межах, допустимих для існуючої самореферентної політичної системи. Ці межі можуть обумовлюватись станом і традиціями практичної діяльності державного апарату – своєрідної підсистеми політичної системи, а ще більше – наявністю в суспільстві інших функціональних систем, в т.ч. правової, з якими завжди треба рахуватись.

Зазначені тенденції в системній еволюції суспільства властиві Західній цивілізації й тепер поступово поширюються на весь світ, формуючи всеохоплююче світове суспільство. Системні зміни в суспільстві в Росії й Україні відбувалися інакше, особливо в ХХ ст. Євразійська цивілізація, головним чином, у її російському варіанті, історично еволюціонувала за сценарієм, близьким до східного типу. Тут не відбулося хоча б часткового розмежування релігійного й політичного центрів і не сформувалася самодостатня страта аристократії, як це спостерігалось на середньовічному Заході. Тут домінувала диференціація на центр і периферію. Могутня царська влада підпорядковувала собі церкву, що гарантувало їй сакральний статус у суспільстві, а також вищу соціальну верству – дворянство. Дослідниця Л.А.Андреева особливо відзначає, що сакралізація державної влади, проголошення царя намісником Ісуса Христа і навіть “земним Богом” відбулися в Росії в XVI ст., якраз тоді, коли в Європі подібна “намісницька модель” сакралізації влади, й без того ослаблена взаємною дискредитацією папства і державних правителів, остаточно занепала [24].

В руках царської влади перебувала верховна власність на землю, контроль за економічним, соціальним, духовним життям суспільства. Периферію ж становили численні сегментарні суспільства – сільські общини, засновані на колективному розпорядженні землею з її регулярними зрівняльними переділами між общинниками. Міста також не були скільки-небудь самостійними центрами, а їхній статус визначався розміщенням там царської адміністрації. Характерно, що й “вестернізаційні” реформи XVIII – початку ХХ ст. здійснювалися урядом з метою не послабити, а лише удосконалити поліфункціональну владу центру над периферією.

Водночас ці перетворення, особливо реформи кінця XIX – початку ХХ ст., дали певний простір для поширення в суспільстві комунікацій зі смисло-кодами деяких функціональних систем. Ці комунікації виробничого, економічного, наукового, освітнього, мистецького і навіть політичного спрямування не виникали на власне російському ґрунті, а були скоріше продовженням відповідних комунікаційних систем, що утвердилися на Заході. Та все ж вони позначали контури потенційних віддиференційованих функціональних систем, хоч ті ще не були здатні пробитися крізь товщу самодержавної влади та православно-общинного менталітету маси населення.

Українські сільські сегментарні спільноти були влаштовані дещо інакше, ніж російські. Тут уже з XVI ст. панувало індивідуальне землеволодіння, яке внаслідок реформ XIX – початку ХХ ст. трансформувалося в приватну земельну власність. У селян зміцнилося почуття господаря своєї землі, вони поступово втягувалися в економічні комунікації з містом. Тому й інтеракції всередині цих спільнот, побудовані на моральних засадах взаємності, доповнювалися нормами особистої відповідальності і розрахунку. В той же час сільські громади залишалися й основними носіями української мови та культури. Це посилювало їхню системну самореферентність в умовах, коли іншомовними поставали державна влада, церква й, значною мірою, міста.

У 1917 р. самодержавство, яке продемонструвало неспроможність розв'язати клубок численних суспільних проблем, що нагромаджувалися десятиліттями, а то й століттями, а в роки Першої світової війни різко загострилися, було повалене. Однак за відсутності скільки-небудь очевидної функціональної диференціації суспільства, а значить – і віддиференційованої політичної системи, практично не було реальних шансів для встановлення і закріплення парламентської демократії західного зразка.

У жовтні того ж року в країні захопила партія більшовиків, яка на тлі інших політичних партій не вирізнялася чисельністю своїх лав, проте виявилася значно більш організованою й рішучою в прагненні здобути всю повноту влади. Власне, це була замкнута соціальна система організації з надзвичайно високим рівнем централізації й напіввійськовою дисципліною, вишколена в тривалій нелегальній боротьбі з царським режимом. До числа її відносних переваг над рештою партій слід також віднести співзвучність її державницько-колективістських ідеологічних засад общинно-православному менталітетові більшості селянської й робітничої маси Росії, а також її налаштування на збереження звичної для суспільства централізованої поліфункціональної системи влади, звісно, при радикальному оновленні змісту останньої. Анархістське за своєю суттю гасло “Вся влада Радам!” було активно використане більшовиками для руйнування старої системи управління. А вже з

1918 р. почала вибудовуватись система централізованої партійної диктатури, для якої поняття “радянської влади” (в сенсі “народовладдя”) слугувало тільки пропагандистською ширмою.

Для визначення реалістичної наукової методології дослідження більшовицького (комуністичного) режиму, зокрема, організованого ним у 1930-ті роки терору голодом, слід чітко окреслити системний характер його функціонування. Коли ми маємо справу з віддиференційованою політичною системою, то зазвичай ми вивчаємо всі комунікації, пов’язані зі смисло-кодом “влада”, а передусім комунікації у системах організації, таких як держава, що включає в себе ряд підсистем (виконавчу, законодавчу та судову, бюрократію, силові структури тощо) і ухвалює та проводить у життя обов’язкові для суспільства чи окремих його секторів рішення, та політичні партії, рішення яких пов’язані з опрацюванням політичних програм та прагненням їх реалізувати через урядову політику в разі приходу цих партій до влади.

Однак у комуністичній Росії та СРСР, утвореному в 1922 р., ми спостерігаємо принципово іншу системну будову суспільства. Більшовицька організація фактично “поглинула” державну організацію: вона наново створила весь державний апарат навколо власних ієрархічних структур. Відбулося пряме злиття партії й держави. В результаті жорстко централізована партійна організація набула ознак державної організації з усіма атрибутами останньої, включаючи надпотужний репресивний апарат і можливість чинити фізичне насильство. Каральні органи держави тепер слугували й для підтримання внутріпартійної дисципліни. І навпаки, держава перетворилась на наскрізь ідеологізовану й партізовану систему. Та справа цим не обмежилась. Було ліквідоване як “атрибут буржуазності” всяке розмежування влади. Тепер партія (“радянська влада”) здійснювала і законодавчу, і виконавчу, і судову владу. Тож партія-держава монополізувала функції правової системи. Було ліквідоване право приватної власності, і власність, а значить, функції економічної системи, також зосередилась в руках держави. Під тотальний партійно-державний контроль перейшли освіта, наука, мистецтво – практично всі ті сфери суспільного життя, що в сучасному суспільстві функціонують як віддиференційовані системи. Виник своєрідний державний, або партійно-державний, абсолютизм. Таке суспільство дуже нагадувало давнє (традиційне) суспільство з поділом на центр і периферію з елементами соціальної стратифікації. Це означало відновлення старої цивілізаційної системи Росії, наповненої, щоправда, значним модернізаційним змістом, зокрема, в організаційній сфері, де поліфункціональним центром виступала модернізована партія-держава.

Системна схожість нового режиму з традиційним суспільством, як і певна близькість більшовицької ідеології до “земних” ідеалів православної церкви полегшували сприйняття нової влади масою населення, особливо російського. Але не слід забувати, що трансформацію суспільства здійснювала сучасна соціальна система організації – політична партія. Вся її діяльність, усі її комунікації (рішення) відбувалися в єдиному смисловому медіумі політичних систем – медіумі “влада”. Нас не повинен вводити в оману проголошений партією довготерміновий програмний ідеал – побудова “соціалізму” чи “комунізму”. Адже найпершою й найголовнішою умовою його досягнення знов таки вважалася повна й безроздільна влада над суспільством. В умовах ХХ ст. таку повноту влади уможлилювали: з технічного боку – розвиток засобів поширення комунікацій (преса, радіо, транспорт) та репресивних засобів примусу, а з технологічного – нагромадження ледь не у всіх функціональних сферах різноманітних організацій (підприємства, установи, заклади, товариства, об’єднання), що діють через ухвалення рішень. Пряме підпорядкування партії-державі таких організацій, а ще краще – саме утворення їх за рішеннями партійних органів, забезпечувало тотальний партійний контроль за всіма їхніми комунікаціями (рішеннями). Будь-яка непокірність політичному режимові, будь-які “відхилення” від партійної “лінії” становили реальну загрозу всевладддю партії і сприймалися нею через бінарний смисловий код влада/безвладдя. Виявлення ознак власного “безвладдя” зумовлювало застосування всієї сили репресивного апарату для покарання непокірних і відновлення влади. Для ідеологічного виправдання репресивних заходів, легітимізації їх в очах суспільства формувався й усіляко підтримувався образ “ворога”, використовувався цілий набір пропагандистських кліше: “вороги трудового народу”, “вороги радянської влади”, “вороги соціалізму”, “іноземні шпигуни”, “шкідники” тощо. Ці образи й відповідна термінологія стали невід’ємною частиною лексики партії в її внутрішніх і зовнішніх комунікаціях. А смисл їх застосування був один: всебічне посилення партійної влади.

Щоправда, достатніх сил і засобів для повного контролю над суспільством партія певний час не мала, а тому після поразки так званого “воєнного комунізму” змушена була в 1920-ті роки “відступити” й дати обмежену свободу для становлення окремих функціональних систем – економіки (НЕП), науки, мистецтва, а в галузі політики почала враховувати національні особливості регіонів (“коренізація”). Проте вже з кінця цієї декади, коли її кадровий потенціал значно зріс, вона відновила свій владний “наступ”. Він був відносно вдалим у містах, де практично в усіх функціональних сферах суспільного життя діяли або створювалися соціальні системи організації: щоб здобути засоби до існування люди зазвичай добровільно ухвалювали рішення про вступ до тих чи інших організацій (підприємств, будов, установ, закладів) і надалі виконували там трудові обов’язки, підкоряючись рішенням їх керівництва й отримуючи матеріальну винагороду.

Але зовсім інакшою була ситуація на селі, де проживала переважна більшість населення і де все ще домінувало сегментарне суспільство з відповідними традиціями і цінностями, хоча воно й

було включене в комунікації з владним центром. Тут ми фактично отримуємо зіткнення двох різних видів соціальних систем – організації та заснованого передусім на інтеракції сегментарного суспільства. При цьому вони не обіймаються якоюсь більш широкою системою суспільства, позаяк сама організація претендує на те, щоб бути такою всеохоплюючою системою. Для партії-держави, побудованої на смисловому коді “влада”, саме існування прямо не підпорядкованих їй, не перетворених на організації численних, певною мірою самодостатніх, сегментарних спільнот, було неприйнятним. Адже воно вимагало рахуватися з селом, вести з ним непростий діалог і до певної міри підпорядковувати політику його інтересам. Крім того, хоча держава ще з 1919 р. була формальним власником усієї землі, вона не могла на власний розсуд розпоряджатися виробленою на цій землі продукцією, що належала селянам, зокрема, вільно використати цей ресурс для забезпечення амбіційних планів індустріалізації, покликаних різко наростити міць партії-держави.

Виходило так, що в протистоянні двох несумісних між собою соціальних систем одна з них мала припинити існування. Збереження сільських сегментарних спільнот, навіть за умов їх модернізації, вимагало щонайменше надання простору для становлення віддиференційованих функціональних систем, а значить – відмови від тотального контролю партії-держави над суспільством та її наступного демонтажу. Іншим варіантом розв’язання системного конфлікту було насильницьке руйнування сегментарних спільнот і заміна їх виробничими організаціями, повністю залежними від партії-держави. Природно, правлячий режим обрав другий шлях, прирікши селянство на неминучі й незліченні жертви.

Першим кроком стала масова насильницька колективізація, що розпочалася в 1929 р. Партія-держава сприймала село зі своїх позицій організації – лише як величезний резервуар трудових ресурсів та потужний засіб виробництва (родючі землі). Цей “виробничий комплекс” належало відповідним чином зорганізувати і привести в дію задля нарощування виробництва товарного хліба, яким би держава могла самостійно розпоряджатися. Зразком виступала організація в промисловості, котра, за характеристикою Ф. Тьоніса, “ґрунтується на ухваленні рішень, а саме, на розумному й продуктивному використанні капіталу і продажу робочої сили. На фабриці все підпорядковане установленням” [25, с.248].

Але створення виробничої організації на селі (а точніше – із села) було зовсім не тим, чим створення подібних організацій у місті. По-перше, йшлося не про добровільний вступ індивідів до організації з метою отримання якогось доходу, а про примусове включення до неї під загрозою “розкуркулення”, тобто, конфіскації майна, виселення з усією родиною з села, а то й арешту. По-друге, був відсутній якийсь вибір між організаціями (підприємствами, установами), хіба що можна було взагалі залишити село і податися до міста. По-третє, вступ до колгоспу зводився до передачі останньому не стільки своєї робочої сили, скільки своєї власності, права розпоряджатися засобами і знаряддями виробництва, інакше кажучи, до перетворення селянина з хазяїна на залежного працівника. По-четверте, сам вступ до такої організації полягав не в користуванні вже існуючими матеріальними й організаційними ресурсами (так, державні МТС із їх тракторами та комбайнами ще тільки утворювалися й починали наповнюватися сільськогосподарською технікою), а передусім у їх створенні шляхом об’єднання належних селянам землі, худоби, реманенту, тоді як вироблена продукція вже їм не належала і вилучалася державою через різні організаційно-адміністративні механізми.

Для селянина таке “усуспільнення” власності означало відчуження всього того, що робило його самостійним хазяїном-хліборобом, формувало його самосвідомість і забезпечувало його комунікації з іншими селянами, тобто, формувало сільську спільноту і було вкорінене в її традиціях, релігії, моралі. Адже саме мораль була загальним медіумом комунікацій у цій спільноті. Тепер же селянин мав працювати на землі, котра йому вже не належала, поратися біля “чужої” вже худоби, використовувати “чужий” реманент. Більше того, у повсякденній діяльності він повинен був орієнтуватися не на власні рішення, а на ті рішення, які йому “спускалися згори”. А позаяк трудова діяльність становила серцевину всього життя сегментарної спільноти, то тепер і воно мало бути реорганізоване і підпорядковане новій організації.

Все це означало фактичне знищення як вікового укладу села, так і заснованого на традиційній культурі і менталітеті самого сегментарного суспільства як особливої системи комунікацій. В той же час нав’язана селу виробнича організація не мала якоїсь опори в давній культурі і моралі. Більше того, соціальна система організація як породження функціонально диференційованого суспільства взагалі є принципово неморальною, оскільки зорієнтована винятково на виконання відповідної функції. Вона ґрунтується не на універсальних засадах суспільної моралі (як, наприклад, її попередники – середньовічні корпорації), а лише на ухваленні рішень та на голому розрахунку – розрахунку ефективності цих же рішень. У випадку колгоспу ефективність цієї організації розглядалася в двох площинах. Абстрактно вираховувана теоретиками виробнича ефективність великого колективного господарства обіцяла в майбутньому, після максимальної механізації сільськогосподарських робіт, бути вищою за сумарну ефективність індивідуальних селянських господарств. І на цій теоретичній ефективності постійно наголошували і партійна пропаганда, і, пізніше, радянська історіографія. Але вони не наголошували на іншій, практичній, ефективності організації, а саме – “бжанізованого” вилучення виробленої на селі продукції відповідно до зростаючих потреб держави. А ця “ефективність” була визначальною, оскільки звільняла від необхідності торгувати і торгуватися з індивідуаль-

ними виробниками чи відбирати хліб у кожного з них силою. Організація у вигляді колгоспу ставала дієвим інструментом виконання державних “планів хлібозаготівлі”, а простіше – безпроблемного” для партії-держави “викачування” із села продовольства та іншої продукції. Саме тому в сприйнятті більшості селян ця організація поставала не просто неморальною, а, з огляду на порушення засадового принципу взаємності, – аморальною. Примусовий вступ до неї супроводжувався відкритим чи прихованим опором – розпродажем та масовим вирізанням худоби, призначеної для здачі до колгоспу (для державних заготівель?), нівеченням сільськогосподарського інвентарю і техніки тощо, а фактично дармова праця в ній не могла викликати того завзяття, що було притаманне обробітку власної землі. Колгоспники часто віддавали перевагу будь-яким побічним заробіткам, праці в особистому присадибному господарстві, ухиляючись від робіт у колгоспі, що були організовані за “конвеєром” – з поля на молотарку, від неї зразу на заготівельний пункт, минаючи комору того, хто цей хліб виростив. Тож частина хліба взагалі залишалась на полі [26, с.40].

Наслідком стало падіння сільськогосподарського виробництва. В цьому проявилась уся глибина конфлікту двох соціальних систем – системи створеної партією-державою організації та системи інтеракції сегментарної спільноти, що примудрялась виживати і в нових, украй тяжких умовах.

Живучість традиційної сільської спільноти зумовлювалася тим, що вона заснована на взаємному порозумінні її членів, на спільних для них порядку, праві і моралі. Дослідник такої спільноти німецький соціолог Ф.Тьоніс зазначав, що її внутрішній порядок “ґрунтується на згоді воля і, отже, істотним чином – на одностайності, формується й ушляхетнюється звичаєм і релігією”, форми її позитивного права “істотним чином визначаються звичаєм, просвітленим і освяченим релігією”, закорінені в родинному житті і черпають свій зміст із “фактичного землеволодіння”, її мораль “є виразом і органом релігійних уявлень, і в цьому вона необхідним чином пов’язана з умовами й дійсностями [форм] родинного духу і звичаю” [25, с.237]. Така заснована на звичаї спільнота може внутрішньо змінюватись тільки через поступове втягування її членів у ті чи ті функціональні системи комунікацій. Але неможливо її внутрішні комунікації трансформувати в потрібному напрямі ззовні. Уроком перших років колективізації було те, що ні виселення та арешти заможних і авторитетних селян, ні формування партією свого слухняного “активу” з числа бідніших селян, ні вся риторика “класової боротьби” не змогли зламати пасивного спротиву селянства: воно морально засуджувало не ухиляння від колгоспу чи від “звитяжної” праці в ньому, а дії самих “активістів”, що посідали керівні чи просто “хлібні” посади і утискували всю громаду.

Тому немає нічого дивного в тому, що, зазнавши поразки у здійсненні “ефективної” колективізації, партія-держава заради, зокрема, й власного виживання, застосувала другий, значно більш радикальний (якщо не сказати – крайній), засіб підкорення непокірного села: Голодомор. Його метою було психологічно зламати селянство, примусити його “забути” традиції й звичаї, замінити їх “новим звичаєм” – тотальною покорою владі. Знаряддям його здійснення мали стати “державні плани хлібозаготівлі”.

Спостереження загального змісту внутріпартійних комунікацій другої половини 1920-х – першої половини 1930-х років показує, що однією з центральних комунікативних ліній було максимальне збільшення і гарантування “закупівель” за мінімальну ціну (а фактично вилучення) державою хліба. Силкові засоби вилучення хліба у селян у 1927–1929 рр. виявились занадто затратними, а спроби примусити селян добровільно й інтенсивно, але фактично безоплатно, вирощувати хліб і здавати його державі через колгоспну систему в 1930–1931 рр. – недостатньо продуктивними, хоча рекордний урожай 1930 р. і породив було певні ілюзії на цей рахунок. Проте вже заготівлі з урожаю 1931 р. були доволі складними, супроводжувалися вилученнями у колгоспів і селян-одноосібників навіть насінневих фондів, викликали голод у багатьох місцевостях. Все це значно погіршило умови господарювання в 1932 р., а разом зі зменшенням зацікавленості сільських трудівників у результатах своєї праці призвело до зменшення засівів і дбайливості при зборі врожаю.

Ось тут і запрацювала справжня “машина Голодомору”. Вже ранньої осені 1932 р., коли з’ясувалася неможливість виконати надвисокі завдання з заготівлі хліба в усіх зернових районах, включаючи найбільший із них – Україну, що давала біля третини товарного зерна в СРСР, керівництво партії-держави поставило перед усією цією велетенською організацією надзавдання: “вибити” з села хліб за будь-яку ціну. Надалі працював уже механізм організації: рішення породжували рішення. Рішення нагорі зумовлювали рішення внизу, а рішення внизу (в т.ч. про невиконання чи не надто заподадливе виконання наказів) – рішення (кадрові) нагорі. Власні, партійно-державні, “плани хлібозаготівлі” ставилися понад усе, в тому числі – понад людські життя. Життя, передусім життя селян, ставало ціною невиконання наказів (“планів”) держави. Хто їх не виконує – ворог (“куркуль”, “саботажник”, “петлюрівець”, “білогвардієць”, “басмач” тощо). А “запеклим ворогам радянської влади”, звісно, – смерть! В багатьох випадках наявні у селянській родині хоч якісь запаси їжі розглядалися як прояв “куркульства”, “саботажництва”, “розкрадання колгоспної власності” і тому підлягали конфіскації – до останньої зернини чи картоплини. Цілі райони заносилися на так звані “чорні дошки” і були приречені на вимирання. Для запобігання виїзду голодуючих з України та Кубані встановлювалися військові заслони. Організований владою голод охопив регіони, де проживало понад 70 млн. людей, в т.ч. всю Україну. За деякими підрахунками, понад 10 млн. загинуло голодною смертю, і знов-таки більшість із них – в Україні. При цьому сама їхня смерть не викликала у

партії-держави жодного співчуття, а сприймалася як начебто наслідок їх гаданої “ворожості” до влади.

За всіма ознаками це був справжній геноцид щодо величезних груп населення країни – один із найбільших в історії злочинів проти людяності. Причому в його здійсненні були втягнуті мільйони людей, що належали до всемогутньої партії-держави. Для них покаранням за невиконання наказів на той час слугувало звільнення з посад, виключення з партії і невідомість (можливо, навіть смерть). З іншого боку, при точному виконанні обов’язків їм та їхнім родинам не загрожував голод – ні в місті, ні на селі.

Геноцид щодо селянства не являв собою політики тотального його винищення, адже і надалі треба було комусь працювати на селі. Він здійснювався з іншою, доволі прагматичною, метою: зламати опір селянства колективізації й повністю “інтегрувати” його в підвладну виробничу організацію, в остаточному підсумку – в тоталітарну партію-державу. Мали бути витравлені всі ознаки традиційних структур суспільства, якісь натяки на людську гідність, самостійність і самоповагу, врешті-решт, самі згадки про звичай і традицію. Відтепер якраз голод мав стати головним спогадом селян про минуле і на довгі десятиліття гарантувати їхню покору владі та дисципліновану працю в колгоспі, передусім через страх перед можливою загибеллю від голоду. І, слід визнати, режим свого добився...

Отже, Голодомор 1932–1933 рр. став не просто продовженням, а своєрідним апогеєм всієї політики колективізації – політики тотального підпорядкування маси сільського населення партії-державі. На січневому (1933 р.) об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Л.Каганович не без гордості заявляв: “Тепер на селі є наша потужна організація, найсильніші важелі господарського й організаційного впливу... Це наше село” [26, с.481–482]. А секретар ЦК КП(б)У М.Хатаєвич висловився того ж року ще відвертіше: “Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут хазяїн. Він коштував мільйонів життів, але колгоспна система буде існувати завжди. Ми виграли війну!” [Цит. за: 27].

Таким чином, “війна” новітньої, притому тоталітарної, системи організації проти сільських сегментарних спільнот закінчилась фактичним знищенням останніх, а разом із ними – знищенням величезних пластів народної культури. Найбільших втрат зазнало українське село і весь український народ.

Та чи можна на цій підставі стверджувати, що геноцид 1932–1933 рр. був спрямований лише проти українського народу? Опубліковані на сьогодні документи не свідчать про те, що створювалась якась окрема система для винищення людей за етнічною, чи більш широкою – національною – ознакою. Діяла загальна для всього СРСР система організації у вигляді партії-держави. А найжорстокіший терор голодом спрямовувався насамперед проти тих груп селянства, які виявляли найменшу поступливість владі, найменше піддавалися більшовицькій “організації”, але при цьому були основними виробниками товарного хліба і в Російській імперії, і в СРСР. Це, безумовно, Україна та заселена переважно українцями Кубань (лише на них припадало до 2/5 союзних хлібозаготівель), але також козацькі райони Дону, Уралу й Західного Сибіру, як і заселені відносно пізно (в кінці XVIII – середині XIX ст.), в т.ч. українцями і німцями, райони Нижнього Поволжя та Північного Казахстану. В Казахстані голод найбільше вдарив по казахському населенню, яке влада змушувала до осілого способу життя й “організованого тваринництва”, а насправді просто відбирала худобу. Відомі російські історики-аграрники В.П.Данілов та І.Є. Зеленін наводять такі цифри скорочення сільського населення внаслідок Голодомору: Казахстан – на 30,9%, Поволжя – на 23, Україна – на 20,5, Північний Кавказ – на 20,4% [28, с.109]. Тож можна погодитись із цими вченими, що геноцид не був обмежений українським селянством, що “це був геноцид рівною мірою й російського селянства..., і особливо скотарів та хліборобів Казахстану – коротше селянства всіх регіонів і республік СРСР, охоплених масовим голодом” [28, с.109].

Однак слід додати й інше спостереження. Саме вказані вище регіони, через свою важливість і водночас культурну своєрідність, а значить, і політичну “ненадійність”, найбільше “непокоїли” владу і ставали об’єктами терору. І навпаки, голод менше торкнувся тих районів Росії, у яких, по-перше, міцно панувала зрівняльна передільна община, відносно легко перетворена на колгосп – таку собі одержавлену общину, і які, по-друге, традиційно споживали хліба більше, ніж виробляли, а тому від влади залежали більше й “незручностей” їй створювали менше. Тобто, при з’ясуванні витоків геноциду слід обов’язково враховувати і культурну, а точніше, культурно-цивілізаційну, специфіку відповідних регіонів. Тоді стануть зрозумілими і справжні масштаби трагедії 1932–1933 років, як для кожного з зазначених народів окремо, так і для світової культури в цілому.

Тому, не протиставляючи Україну іншим регіонам СРСР, постраждалим від геноциду, поставимо питання дещо інакше: чи можна стверджувати, що геноцид був спрямований безпосередньо проти українського народу (як і безпосередньо проти інших народів)? Відповідь на нього має бути позитивною. Адже відбувалося не тільки фізичне винищення мільйонів українських селян. Одночасно ліквідувалися традиційні сегментарні спільноти як окремі системи комунікацій. Для українського народу це мало особливе значення. Якщо, скажімо, в Росії національна культура впродовж століть мала і народний, і державний пласти, а тому руйнація першого з них не мала катастрофічних нас-

лідків для культури в цілому, хоч дещо й гіпертрофувала її структуру в бік “державності”, то для України наслідки Голодомору були справді трагічними. В Україні через цілу низку історичних обставин, зокрема, поліетнічний характер міст та зазвичай іноетнічний характер держави, саме село було постійним і найбільш надійним хранителем українського народного духу й української культури. Удар по ньому порушив процес спадкоємності культури, деформував ментальні структури цілого народу, обмежив його можливості впливати на світові справи і на світову культуру в сучасному глобалізованому світі.

Що ж до практики геноциду, то вона після Голодомору 1932–1933 рр. з арсеналу партії-держави не зникла, а набула нових, більш відкритих, форм. Оскільки маса сільського населення була тепер “приборкана” й “організована” й у режиму серйозного противника вже не було, він узявся за вишукування і знищення реальних, потенційних та мнених “ворогів” в усіх соціальних групах, усіх функціональних сферах, усіх організаціях уже повністю підпорядкованого партії-державі суспільства. Цей різновид геноциду згодом отримав назву “масових репресій”, жертвами яких стали мільйони і мільйони людей, у тому числі й понад півмільйона активних партійців.

Системний аналіз Голодомору й інших жаклих явищ у радянському суспільстві 1930-х років дозволяє виявити всю глибину однієї з найбільших трагедій в історії людства в ХХ ст.. В СРСР діяла, набирала силу і прагнула до тотального контролю над суспільством одна з соціальних систем – система організації. Внутрісистемний смисл усієї діяльності партії-держави зводився до одного – влади, повної, беззастережної, тотальної влади. Офіційні гасла “соціалізму” і “комунізму” як проголошеної на майбутнє цілі не можуть приховати загального смислу всіх її повсякденних комунікацій, пов’язаних з розширенням і закріпленням влади. Справді, конкретні діяльність керівництва і рядових представників партії-держави полягали саме в цьому, а не в дискусіях чи пропаганді “щасливого майбутнього”. Тоді й стає зрозумілою системна обумовленість знищення влаштованих принципово інакше сільських сегментарних спільнот.

Смислові комунікації цих спільнот (тобто, самі ці спільноти) не могли трансформуватися в комунікації покірних виробничих організацій. Спостереження другого порядку за цими комунікаціями показують, що владу вони, як і віками раніше, сприймали як верховну, до певної міри “сакральну”, силу, згодні були їй коритися, але тільки при дотриманні засадничого для них принципу взаємності, що в нових умовах розумівся як принцип справедливості. Історичні комунікації-джерела показують, що зазвичай комунікації всередині спільнот і їх комунікації з владою концентрувалися навколо саме цього принципу. Але влада вимагала іншого.

Насильницьке руйнування партією-державою цих автономних сегментарних спільнот одночасно перетворювало сам СРСР у закриті сегментарне суспільство, але вже у масштабах всеохоплюючого світового суспільства. Його самоізоляція від решти світу, протиставлення йому означали, як і в архаїчні часи, що той, хто незгоден з цією організацією, або недостатньо їй кориться, “виключається” з неї: але не в сенсі вигнання з країни (вигнанців приютили б інші країни), а в сенсі позбавлення життя – чи то через Голодомор для великої маси населення, чи то через розстріли. Ще одна форма “виключення” – тривалі терміни в таборах ГУЛАГу, що часто також закінчувалося “виключенням із життя”.

Підбиваючи підсумки проведеного аналізу, можна констатувати, що системна соціологічна теорія Н.Лумана дозволяє одночасно системно досліджувати Голодомор і на загальносуспільному рівні, і на національному, і на рівні конкретних подій. При цьому самі історичні джерела (“залишки минулого”) виступають тими ж таки історичними фактами-комунікаціями, смисл яких виявляється лише в рекурсивному смисловому зв’язку з іншими фактами. Тоді Голодомор постає як системна дія соціальної системи організації – партії-держави, включаючи і її верхівку, і мільйони рядових виконавців, – спрямована на винищення інших, неконтрольованих нею соціальних систем інтеракції, а значить (і тільки в цій мірі!) – відповідних людських спільнот, передусім – численних сільських сегментарних суспільств. Це був геноцид – відповідно до його визначень, накопичених суспільно-політичною і політико-правовою думкою. І поширювався він так чи інакше на всю територію СРСР, на різні народи, а особливо на український, де найчисельніша жертва Голодомору – селянство – була головним носієм національної культури – тієї культури, цивілізаційний зміст і комунікативні смисли якої досить часто не збігалися з комунікативними інтенціями партії-держави. Думається, що методологічний перехід на системний аналіз проблем Голодомору здатний зняти й суперечки між “двома таборами” дослідників, щоправда, тільки за умови їх орієнтації на смисло-код науки – істину.

Джерела та література

1. Закон України “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні” // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 50.
2. Заявление Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации “Памяти жертв голода 30-х годов на территории СССР” // Парламентская газета. – N 24-25. – 10.04.2008 (Заявление).
3. Кульчицкий С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007.
4. Марочко В. Голодомор 1932 — 1933 рр. – К., 2007.
5. Сергійчук В. Як морили голодом. – 2-е вид., доп. – К., 2003.

6. Кондрашин В., Пеннер Д. Голод: 1932–1933 в советской деревне (на материале Поволжья, Дона и Кубани). – Самара; Пенза, 2002
7. Ивницкий Н.А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928-1933 гг.) / РАН. Ин-т рос. истории, Университет г. Торонто (Канада). – М., 2000.
8. Марчуков А. Голод 1932-1933 гг. или "геноцид украинцев"? // <http://www.regnum.ru/news/748191.html>
9. Эксперт: Голодомор способствовал этноциду автохтонного русского населения Украины // http://www.sdev.ru/sdev/tematicheskie-novosti/news_2008-04-05-15-48-00-211.html
10. Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього // http://www.president.gov.ua/content/un_2.html?PrintVersion
11. Марочко В.І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932-1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? // Український історичний журнал. – 2006. – №3.
12. Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 гг. в отечественной и зарубежной историографии // http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/Kondrasin_ist.doc
13. Граціозі А. Голод у СРСР 1931-1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. – 2005. – №3.
14. Про найголовніше. Професор Станіслав Кульчицький та його російський колега Віктор Кондрашин: чим був Голодомор 1932–1933 років? // День. – 2008. – 3 червня.
15. Яковенко Н. Одна Клію, дві історії // Критика. – 2002. – Ч. 12 (62).
16. Докладніше див.: Космина В.Г. Проблема історичного факту в класичній, некласичній та постнекласичній науці // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. XXI.
17. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Пер. с нем. – СПб., 2007.
18. Луман Н. Общество как социальная система. Пер с нем. – М., 2004.
19. Луман Н. Медиа коммуникации. Пер. с нем. – М., 2005.
20. Луман Н. Эволюция. Пер с нем. – М., 2005.
21. Луман Н. Дифференциация. Пер с нем. – М., 2006.
22. Космина В.Г. Історичний факт у цивілізаційному аналізі історії // Історичний журнал. – 2008. – № 1.
23. Луман Н. Введение в системную теорию / Пер. с нем. – М., 2007.
24. Андреева Л.А. Сакрализация власти в истории христианской цивилизации: Латинский Запад и православный Восток. – М., 2007.
25. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Пер. з нім. – К., 2005.
26. Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 гг./ Под ред. В.П.Данилова, Н.А. Ивницкого. – М., 1989.
27. Дзеркало тижня. – 2007. – № 45.
28. Данилов В. П., Зеленин И. Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. – 2004. – № 5.

Summary

The article examines methodological potential of N.Luhman's system theory for research of Holodomor 1932–1933 in Ukraine. This theory allows to see in the events of beginning of 1930th the clash of social system of organization (party–state) and social system of interaktion (traditional rural society). The author of the article comes to the conclusion that attempt of one social system to exterminate other social system has generated the Great Famine in Ukraine and can be characterized as a genocide of the Ukrainian people.

Ю. В. Котляр

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. СЕРЕД НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Однією з найактуальніших проблем сьогодення є дослідження проблем голодоморів, яку слід розглядати не лише як трагедію українського народу, а й тих етносів, які проживали на території України і потрапили в горнило тоталітарної системи. Вивчення проблем етнічних меншин у минулому дає змогу прогнозувати сучасні проблеми, які можуть виникнути в державі.

Дослідження джерел та літератури переконує в тому, що голод – це трагедія, насамперед, українського населення. Однак, задля історичної справедливості слід зазначити, що від суцільної колективізації, хлібозаготівель, розкуркулення, масових репресій і особливо голодоморів зазнали великих людських і матеріальних втрат різні етноси, що вважали і вважають Україну своєю Батьківщиною. Серед них важливе місце займає німецьке населення Півдня України. Мета статті – дослідити становище німецької етнічної меншини за трагічних моментів історії: колективізація, репресії та голодомор 1932-1933 рр.

Поряд з українцями – жертвами свавілля влади, економічного розорення та голодомору початку 1930-х рр. стало німецьке населення. В цей період, на території України мешкало 393924 німців